OTDK dolgozat

2022

Hadházi Zsófia

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

KÖZÖSSÉGI VALLÁSGYAKORLÁS A COVID-19 JÁRVÁNY IDEJÉN

COMMUNITY RELIGIOUS PRACTICE DURING THE COVID-19 EPIDEMIC

Konzulens: Molnárné Dr. Kovács Judit
egyetemi docens

Kézirat lezárásának dátuma: Debrecen, 2022. November 8.

Tartalom

Rezümé 5

Bevezetés 5

Szakirodalmi áttekintés 7

A csoportok szerepe életünkben, különös tekintettel a vallási közösségekre 7

A Covid19 járvány kitörése és hatása a gyülekezeti élet szabályozására 9

Az online kommunikáció lélektani különbözősége a jelenléti kommunikációtól, különös tekintettel a gyülekezeti életre – aggodalmak 10

Pozitív várakozások a koronavírus-járvány egyházi életre gyakorolt hatásával, a növekedéssel kapcsolatban 11

Célkitűzés 12

Hipotézis 12

Módszer 13

Vizsgálati minta 13

Vizsgálati eszközök 14

Lelkipásztori kérdőív 15

Hívek számára készült kérdőív 15

Leary, Kelly, Cottrell, Schreindorfer – Need to belong skálája (2012) 15

Közösségi spiritualitás (Kállai, Kéri, Kovács, 2020) 16

Saját szerkesztésű kérdőív 16

Csoportos tevékenységet végző személyek számára készült kérdőív 17

Esperesi interjú 18

Hívekkel elkészített interjú 19

Eredmények 19

Lelkipásztori válaszok elemzése 19

Hívők válaszainak elemzése 22

A jelen aktivitás összefüggése a vizsgált lehetséges prediktorokkal 22

Az elköteleződés és a közösségi spiritualitás kapcsolata 24

Elköteleződés és online hitgyakorlás 26

Vidék-város különbségek a hitgyakorlásban 27

Az online hitgyakorlás hatásai 27

Interjús tapasztalatok 28

A nem vallásos csoportok összeshasonlítása az elköteleződés és a közösségi spiritualitás szempontjából.....29
Megbeszélés.....31
Limitációk.....33
Irodalomjegyzék 35

Rezümé

2020 éve összefonódott a Covid-19 járvánnyal, amely megingatta életünk számos területét, így vallási életünket, addigi szokásainkat is. A gyülekezeti alkalmak látogatottsága a járvány megfékezése végett bevezetett korlátozások feloldása óta valamivel csökkent a járvány előtti látogatottsághoz képest. Ennek az okait kutatjuk, egyrészt úgy, ahogy a lelkészek gondolkodnak, másrészt úgy ahogy a hívők válaszában ez megmutatkozik. Kérdésünk, hogy mi múlt a lelkészek aktivitásán, mi múlt a kínálattal való élésen és mi a hívők tulajdonságain. Feltételezéseink szerint az elkötelezett tagok hamarabb visszatértek a gyülekezetekbe a feloldások után. Elemeztük a gyülekezethez való visszatalálásban az online alkalmak szerepét. Megvizsgáltuk, hogy az elkötelezett hívek a kevésbé elkötelezett tagokhoz képest mennyiben írhatók le másféle online hitgyakorlati jellemzőkkel. Eredményeink szerint az elkötelezett tagok jelenléti alkalomként kezelték az online közvetített alkalmakat is, hiszen erre szánták idejüket, teljes figyelmüket és elsősorban saját gyülekezetük tartalmait követték. Annak ellenére, hogy elégedettek voltak az online tér által biztosított lehetőségekkel és igényük is volt rájuk a lezárások ideje alatt, mégsem cserélnék le ezekre a jelenléti alkalmakat. Kutatásunk elvi síkon a közösségi spiritualitás jelenléti közösségbe vonzó erejéről szól, mivel a közösségi spiritualitás az, amit leginkább hiányoltak az online alkalmakból. Gyakorlati haszna pedig a gyülekezeti közösségszervezés tekintetében orientál azzal kapcsolatban, hogy mi a funkciója az online alkalmaknak, vajon kell-e azoknak a negatív hatásaitól tartanunk.

kulcsszavak: *Covid19; közösségi spiritualitás, elköteleződés, online hitgyakorlás, vallási közösségek*

Bevezetés

Kutatásomban azt vizsgáltam, milyen tényezők befolyásolják az online térből a jelenléti hitgyakorlásra való visszatérést a református gyülekezetekben. Az okok között felmerül a vírusfélelem, a család nyomása, a betegséggel való rossz tapasztalatok, az elköteleződés hiánya, a gyülekezet közösségébe való gyenge integráltság, a közösségi spiritualitás iránti kisebb igény és az online hitgyakorlás kényelmessége, illetve az online tartalmakkal való elégedettség. Az okokat egyrészt saját tapasztalataink, környezetünkben élő személyek

elbeszélései, illetve a Sárospataki Füzetekben megszólaló lelkipásztorok megszólalásai alapján állítottuk fel. A figyelmem azért irányult a reformátusokra, mert ez a felekezet, illetve a többi protestáns felekezet volt érintett a távolságtartásban, hiszen a katolikusok vallásgyakorlatához szorosabban hozzátartoznak a jelenlétet megkövetelő elemek (pl. gyónás, párbeszédes mise, rendszeres áldozás), amelyek miatt esetükben hazánkban nem is került sor olyan fokú templombezárásra, mint a reformátusoknál. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon más vallások hívőinél milyen hatása volt a távolságtartásnak, egyáltalán volt-e távolságtartási szabályozás jelen. Dolgozatom kulturálisan kötött abban az értelemben, hogy hatóköre nem lépi át a keresztény kultúrkör és vallás kereteit.

Feltételezzük, hogy beszélhetünk olyan elkötelezett gyülekezeti tagokról, akik hamar visszatalálnak, és azt is feltételezzük, hogy a vírusfélelem sokak számára máig visszatartó erővel bír a gyülekezeti alkalmak látogatásában. További feltételezésünk szerint az online lehetőségekre a híveknek különös szükségük volt, noha az online szolgáltatás kockázattal is járhatott.

Ezen kérdésekre a választ egyrészt a református lelkipásztorok és a hívők válaszainak összehasonlítása alapján kerestük, majd a következtetéseket interjús megkeresésekkel is gazdagítottuk. Kutatásomban főleg Debrecenben, és környékén élő reformátusokat értem el. Hazánkban számos vallási felekezet képviselteti magát kisebb-nagyobb gyülekezeteken keresztül. Éppen idén, 2022 őszén nyilatkozhatunk vallási hovatartozásunkról, így a legújabb statisztikák még nem állnak rendelkezésünkre, azonban a legutóbbi, 2011-es népszámlálás alapján (Máté-Tóth és Nagy, 2013) kimutatható, hogy a két legnagyobb létszámú vallási közösség a római katolikus és a református. A népszámláláskor a válaszolók 11,6%-a vallotta magát református vallásúnak. A magukat reformátusnak valló személyek főleg Magyarország észak-keleti és keleti részén élnek. E vallás magyarországi központja, Debrecen, a „kálvinista Róma” is e régióban található.

Emellett elértünk olyan személyeket is, akik vallási hovatartozástól függetlenül vesznek részt valamilyen csoport rendszeresen megszervezett alkalmain. Gondolhatunk itt pl. zenés, táncos, mozgásos, sportos, kézműves, kertészeti, utazási, jóga vagy egyéb csoportokra. Mindezt olyan indíttatásból tettük, hogy felleljük az esetleges különbségeket a közösségi spiritualitást megélő és meg nem élő csoporttagok online viselkedése, illetve csoport iránti elköteleződésének tekintetében.

Szakirodalmi áttekintés

A csoportok szerepe életünkben, különös tekintettel a vallási közösségekre

Életünkben rendkívül fontos szerepet töltenek be a minket körülvevő emberek, csoportok. Mások jelenléte meghatározza érzéseinket, gondolatainkat és viselkedésünket is. Társas viselkedésünket alapvető elvek mentén magyarázhatjuk. Ilyen például a kapcsolatokra irányuló motivációs igényünk (Leary és mtsai, 2012). Igényünk van arra, hogy olyan kölcsönös támogatottságú kapcsolatokat alakítsunk ki másokkal, melynek alapja a szeretet és az elfogadás. Szükségünk van arra, hogy tartozzunk valahová. Ezen viszonyok kialakulása történhet két vagy több személy között, illetve csoportokon belül is. Utóbbi esetben mi magunk a csoport részévé válunk, a csoport pedig az énünk része lesz (Tajfel, 1978). Ebben az esetben csoportunk szemüvegén keresztül szemléljük a világot, benne másokat és saját magunkat is. Ha elveszítjük ezt a társas csoportba ágyazottságunkat, társas identitásunkat, védtelenné válunk.

A vallási közösségek a csoportba ágyazottságnak különösen intenzív megélését teszik lehetővé. Elöljáróban érdemes lehet megismerkedni azzal, ahogyan a reformátorok gondolkoztak az egyház lényegéről: *congregatio és communio* – a gyülekezet tehát nem csak a Krisztussal való közösséget éli meg a Szentlélek ereje által, hanem az egymással való közösséget is. A vallás, a spiritualitás tehát nem csak egyénként hat ki a hívek életére, hanem van közösségi-, csoport-szintje is. Lim és Putnam 2010-es kutatása is bizonyította a feltevést, miszerint azok, akik rendszeresen vesznek részt a gyülekezeti alkalmakon és szociális kapcsolatokat létesítenek más tagokkal, elégedettebbek életükkel.

A vallási gyülekezetek kihatással vannak mentális jóllétünkre is, az azonban élő kérdés a szakirodalomban, hogy ez a mentális hatás pusztán az emberi közösségből fakad, vagy az is benne van e közösségi hatásban, hogy ez egy olyan közösség, mely spirituális élmények színtere is. Krause és Hayward (2015) átfogó írásukban összefoglalják, milyen többletet is nyújt a keresztény spiritualitás és a vallásos gyülekezeti közösség. Az általuk létrehozott modell szerint azok, akik rendszeresen vesznek részt az egyházi alkalmakon, többször tapasztalják meg az istenfélelem érzését, ami nem más, mint Isten hatalmasságára adott intenzív érzelmi reakció. Ezen érzés átélői azt tapasztalják, hogy erős a gyülekezeti kohézió, így valóban a csoporthoz tartozó tagnak tartják magukat. Mindezek fényében az életükben meghatározó szerepet kap a vallás és az adott

gyülekezet. Mindezt alátámasztja Rime (2007, id. Krause és Hayward, 2015) gondolata, miszerint, az érzelmek megosztása elmélyíti az esemény jelentőségét és emlékezetesebbé teszi azt.

Mindezek ellenére elterjedt az az álláspont is a társadalomtudósok körében, hogy a gyülekezeti közösség nem jelent minőségi, csupán mennyiségi különbséget bármilyen más csoporthoz képest. Hatásának látszólagos egyedisége abból fakad, hogy nem sok olyan összetartó csoport van, amit egy felnőtt ember ilyen rendszerességgel látogat. Ezen gondolatot jól demonstrálja Smith (2017) Sunday Assembly-ről szóló írása. Ennek a nem teista összegyülekezésnek a lényege, hogy a tagok vallási modell szerint, de tartalmát tekintve világi nézetek szerint megéljék a közösséghez tartozás erejét és a kollektív rituálék jelentőségét.

Az összetartozás megélésének magyarázatához más konceptuális kerethez fordulva is közelíthetünk, hivatkozva a közös tudás, mint hivatkozási és kommunikációs bázis gondolatára. A közösen felidézett történetek ugyanis fenntartják a csoportérzet folytonosságát (Pataki, 2003). Nem csak a közösen átélt és felidézett történetekre kell gondolnunk, hanem a vallási szertartások során a hívők elé tárt bibliai történetekre, amit akár a keresztény csoportok eredettörténeteként, mítoszaként is értelmezhetünk, ezzel is erősítve a valahova tartozás érzését. Ezen történetek fontossága abban is megmutatkozik, hogy annak ellenére, hogy a múlt eseményeit írják le, mégis értelmezési keretet nyújtanak a jelenre és a jövőre nézve is. (Lévi-Strauss, 1955/2001) Egyfajta állandó szerkezetek ezek tehát. Gondoljunk csak a Bibliában szereplő példázatokra, melyek témája egy-egy konkrét problémakör köré szerveződik és ezeket teszi értelmezhetővé a mai kor embere számára is. Tehát a kollektív emlékezet (Halbwach, 1980) – itt: közös, nemzedékről nemzedékre örökített tudás, egyrészt a szocializáció által, másrészt a Biblia tanulmányozásával –, és a közösen átélt események is hozzájárulnak a csoportkohézió kialakulásához és fenntartásához.

A konkrétumok szintjére fordítva a szót, a vallási gyülekezetek életében a közösségi spiritualitás az egyházi szertartás több különböző pontján is megtapasztalható. Ilyen momentumok például a közös imádság, a dicsőítő énekszó, az áldáskívánás és az Úrvacsora. Az Úrvacsora szentsége, Jézus utolsó vacsorájára emlékezteti a gyülekezeti tagokat, hogy felkészítse őket az Úr eljövetelére. Ezen ünnepi alkalom alatt az ember Istennel és más gyülekezeti tagokkal való kapcsolata is megújul, szorosabbá fonódik (Welker, 2013).

Az említett meghatározó érzelmi energia átéléséhez azonban személyesen kell részt venni valamilyen interakciós rituálén (Collins,1993). A járvány miatti korlátozások, így a templomok több ízben történő ideiglenes bezárása, éppen ezt a lehetőséget vették el a gyülekezeti tagoktól. Alapvetően a gyülekezetek számos találkozási lehetőséget biztosítanak, mint pl. a vasárnapi istentisztelet, bibliaórák, felnőtt- és ifjúsági foglalkozások, imakörök, énekkari próbák, presbiteri megbeszélések stb. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Elnöksége 2020. március 16-án adta ki az útmutatást a gyülekezetek felé, miszerint „szüneteltessenek minden egyházi alkalmat". Ezen felül javaslatokat tettek azzal kapcsolatban, hogy hogyan költöztessék át az online térbe a fentebb már említett alkalmak egy részét. Dunlop (2017) esettanulmánya és persze szubjektív vélemények szerint is, missziós szempontból a lelkész személyes jelenléte elengedhetetlen. Hiszen egyik talán legjelentősebb feladata, hogy élő kapcsolatot ápoljon híveivel, törődjön velük.

A 2019 decemberében megjelenő és azóta is jelen lévő koronavírus járvány tehát nemcsak a hétköznapi élet, az oktatás, a termelés, a betegellátás tekintetében jelentett kihívást, de átírta a vallásgyakorlás lehetőségeit, legalább is bizonyos felekezetekben.

Hazánkban 2020 márciusában regisztrálták az első beteget. A hivatalos adatok szerint mindmáig megközelítőleg 1,85 millió magyar ember esett át a betegségen és közülük több mint 45.000-en vesztették életüket a kór szövődményei következtében. A WHO készített egy felmérést 6 ország érintésével, országonként 1000 személy részvételével. Kimutatták, hogy a válaszadók 58%-a tapasztalt 15 napnál tovább húzódó olyan pszichés tüneteket, mint pl. alvászavar, szorongás, szomorúság vagy gyengeség. Az érintettek 46%-ánál először jelentkeztek az említett tünetek. 39%-uknál pedig a már meglévő tünetek súlyosbodtak (Angelini Pharma, 2020). Azonban megnövekedett a szorongásra, pánikrohamra és depresszióra való hajlam is, a megbetegedéstől való félelem, a munkahelyek elvesztése, illetve a szociális és fizikai elszigeteltség miatt (Fonyó,2021).

A pandémia világszinten hatással volt, van és lesz életünk számos szegmensére, így a gazdasági, turisztikai, politikai és egyéni életünkre is. A gazdasági mutatók alapján, 2020-ban az előző évhez képest hazánk GDP-je 5%-kal esett (Területi statisztika, 2021). A járványhelyzet megingatta nem csak fizikai jóllétünket, de financiális és érzelmi biztonságunkat is. A szociális távolságtartás és a maszkviselés megnehezítette a

kapcsolatteremtést, illetve a társas támogatás biztosítását, hiszen egyes becslések szerint megközelítőleg a kommunikáció 60–80%-a nonverbálisan történik (Gács és mk., 2021).

Összességében tehát elszigetelődtünk egymástól, hiszen korlátozó intézkedéseket kellett bevezetni a járvány megfékezése céljából. Számos tevékenységünk az online térbe költözött. A pandémiás helyzet miatt átalakult tevékenységek sorából dolgozatom középpontjában a vallásgyakorlás áll, ugyanis a szigorú távolságtartási rendelkezések a templomban, gyülekezeti közösségben folytatott vallásgyakorlást is komolyan érintették.

Az online kommunikáció lélektani különbözősége a jelenléti kommunikációtól, különös tekintettel a gyülekezeti életre – aggodalmak

Mint ahogy Kovács Judit (2021) tanulmánya is szól róla, az online kommunikáció hatásai kapcsán a kutatás már régóta vizsgálódik, hogy az vajon nem jelent-e veszélyt az élő kapcsolatokra. A kutatások azonban inkább rácáfoltak a negatív várakozásokra, és inkább arra jutottak, hogy sokkal inkább segíti, kiegészíti azokat. A járványhelyzet azonban minőségileg más helyzetet jelentett, amennyiben gyökeresen átalakította az online tér „feladatkörét", hiszen ebben az időszakban (és sokaknál azóta is) nem csak kiegészítette a személyes kommunikációt, hanem jelentős mértékben fel is váltotta azt. Kis túlzással, de mondhatni az életben maradást tette lehetővé. Ismeretségi körömben számos olyan személyről tudok, aki a járványhelyzet miatt tanulta meg az internet használatát, hogy elérje családtagjait, vagy éppen, hogy követhessen különböző – köztük egyházi – alkalmakat.

Vitathatatlan, hogy az online platformok lehetőséget teremtenek arra, hogy a gyülekezeti élet ne szakadjon meg teljes mértékben. A legtöbb lelkipásztor élt is ezzel a lehetőséggel és különböző alkalmakat költöztettek az online térbe. Mint ahogy már korábban említettem, a pandémia okozta krízis veszélyeztethette társas identitásunkat (mint gyülekezeti tagok), hiszen nem volt mód a személyes találkozásokkal az összetartozást megerősíteni. Ennek ellenére az online tér bizonyos szinten át tudta hidalni ezt a problémát. A templomi közvetítések emlékezetünkbe idézhették az ismerős környezetet és szimbólumokat, így társas identitásunkat és a csoportot, amihez tartozunk. Ezt kiegészítendő, a Facebookon közvetített online alkalmakon figyelemmel követhettük, hogy rajtunk kívül kik vannak „jelen". Így - ha közvetve is, de – a társak jelenléte is felidézhette csoporthoz tartozásunkat és így az irántuk való elköteleződésünket is.

A Sárospataki Református Teológiai Akadémia tudományos szakfolyóiratának, a Sárospataki Füzeteknek 2020/1. különszáma a karanténról szólt. Számos lelkipásztor, teológus és gyülekezeti tag fogalmazta meg véleményét, tapasztalatait a kialakult helyzettel kapcsolatban. Püski Dániel (2020, p. 195.) lelkipásztor egy összefoglaló táblázatban mutatta be az online nyújtotta egyházi alkalmak előnyeit és hátrányait (A táblázatot az *1. sz.* melléklet tartalmazza). Kiemeli, hogy amellett, hogy az online alkalmak megerősítik az elköteleződést (a fentebb már említett módokon), mégis előfordulhat, hogy a más gyülekezetek kínálta kedvezőbb és vonzóbb lehetőségek gyengítik saját gyülekezetünk iránti elköteleződésünket. A folyóiratban publikáló lelkipásztorok véleményeit elolvasva kiderül, hogy ez részükről egy általánosan megtapasztalt félelem volt. Éppen ezért a hívek számára készült kérdőív szerkesztésekor külön figyelmet fordítottunk erre a kérdéskörre Így felmértük, hogy a gyülekezeti tagok csak saját gyülekeztük online alkalmait követték e, ha egyáltalán ezt biztosították számukra, illetve azt is, hogy a feloldások óta saját vagy esetleg más gyülekezet alkalmain vesznek részt.

Pozitív várakozások a koronavírus-járvány egyházi életre gyakorolt hatásával, a növekedéssel kapcsolatban

Széleskörben ismert és elfogadott az az összefüggés, hogy a vallásos személyeknek jobb a mentális egészsége. Adódik a gondolat, hogy vajon vészterhes idők idején, -pl. a járvány idején – amikor intenzíven megélik az emberek a saját sebezhetőségüket és az elmúlás-gondolatból fakadó szorongást, vajon nem fordulnak-e többen Isten és az egyház felé – még ha az egy „online-egyház” is.

A 20. század közepétől kezdve a kutatók nagy figyelmet szenteltek a spiritualitás mentális egészségre kifejtett hatásaira. James első, 1902-ben közzétett munkája után a 60-as évektől kezdve kapott új lendületet ez a terület. Az eredmények azt bizonyították, hogy a vallásgyakorláshoz alacsonyabb depresszió-szint és sikeresebb stresszkezelés társul (Pauwlik, 2008). Kifejezetten a gyülekezetbe járással kapcsolatban is igazolt, hogy az pozitív összefüggésben van a mentális egészséggel (Pikó és Kovács, 2009).

A vallásos életstílus döntő szerepet kap a krónikus betegségekkel szembeni megküzdésben. Albaugh 2003-ban készített interjújának alanyai arról számoltak be, hogy hitük vigasztalást, megnyugvást és erőt adott nekik a betegség átvészelése során, illetve rávilágított életük értelmére, illetve a magasabb erőhöz vezető útra. Coward és Kahn

vizsgálata pedig azt is kimutatta, hogy a spirituális egyensúlyvesztés átélése ugyanakkora nehézséget jelentett a kísérletben résztvevő betegek számára, mint a fizikai tünetek (Nagy, B. M.,2009).

De vajon mindez összefüggésben állhat-e azzal, hogy a stressz és a megpróbáltatások Isten felé fordítják az ember tekintetét? Ahogyan *ifj. Csomós József* (2020) fogalmaz, a történelemben már oly sokszor, amikor az emberiség valamilyen megpróbáltatást élt át, visszafordult az egyház és Isten felé. A lelkész éppen emiatt lát reményt arra, hogy a Covid-19 járvány következtében a történelem ismételni fogja önmagát és a templomok újra megtelnek. Hogy mit is tükröz a tapasztalat, azt kutatásom eredményei hivatottak ismertetni.

Célkitűzés

Vizsgálatunkba azzal a célkitűzéssel vágtunk bele, hogy megismerjük azokat a hatásokat melyek a hívőket a járványügyi szigorítások elmúlta után visszavitték a gyülekezetekbe és a jelenléti alkalmakra, illetve megakadályozták abban, hogy legalább azzal az intenzitással visszacsatlakozzanak, amilyen intenzitással korábban a gyülekezetekben jelen voltak. A vizsgálat természetes hozadéka, hogy a hívők hitgyakorlásának alakulásáról statisztikai leíró adatokat is szolgáltat, melyek a közösségszervezés szempontjából akár a lelkipásztorok számára is informatív lehet, csakúgy, mint azoknak a gyakorlati tanulságoknak az összegzése, melyek az újszerű kommunikációs formák használatának hatásaival kapcsolatosak.

Hipotézis

Feltételezéseink szerint, azoknak a gyülekezeti tagoknak az elköteleződése stagnált, vagy akár nőtt is, akik a járvány megjelenése előtt is rendszeresen részt vettek az alkalmakon és erősen ragaszkodtak gyülekezetükhöz. Várakozásaink szerint ők azok, akik leghamarabb tértek vissza a jelenléti alkalmakra is. Az elköteleződés hiánya mellett, nagy visszatartó erőt tulajdonítunk a vírusfélelemnek. Úgy gondoljuk, hogy a korlátozások ideje alatt tartott online alkalmak mennyisége és minősége is befolyásoló erővel bírt a létszámok alakulását tekintve. Annak ellenére, hogy az online szolgáltatás kockázattal is járhatott, úgy véljük, a gyülekezeti tagoknak nagy szükségük volt rá.

Az UD-IP-2022/39 engedély-számmal ellátott kutatásunk ezen hipotéziseket célozzák meg igazolni, avagy cáfolni.

Módszer

Vizsgálati minta

Összetett vizsgálódásunkban négyféle mintáról beszélhetünk: a lelkipásztoriról, a Covid-viselkedést részletesen letapogató kérdőívet kitöltő hívek mintájáról, az interjúalanyokéról, és a vallási-nem vallási csoport különbségeit felmérő rövidebb kérdőívünk kitöltőiről.

A lelkipásztorok számára készült kérdőívet 47-en töltötték ki. Közülük 37 férfi és 10 nő. 25-en városi református gyülekezetben szolgálnak, míg 22-en falusi gyülekezetben. Mivel nem volt pontosan meghatározva, hogy mit tekintünk vidéknek és városnak, így ezt a besorolást a lelkészek megítélésére bíztuk. A vasárnaponként templomba járók létszáma, az esetek felében 50 fő alatt alakul.

A gyülekezeti tagok számára készült kérdőívet 240 fő töltötte ki. Közülük nem vettük számításba 5 fő adatait, mivel ők a járvány beköszönte előtt sem tartoztak semmilyen gyülekezethez és nem jártak templomi alkalmakra. Így összesen 51 férfi és 184 nő vett részt a kitöltésben. Közülük 218-an református, 8-an katolikus, 4-en baptista, 1 személy evangélikus és 4-en egyéb vallásúak. A kitöltők minimum 14 és maximum 85 évesek voltak. Az átlagos életkor 42.31, a szórás pedig 18,11. Az eloszlásokat tekintve egyik korcsoport sem mondható túlreprezentáltnak.

A kérdőívek kiegészítéseként a rögtön és a csak később visszatért hívők interjús válaszait is elemeztük. Csoportonként 5-5 alannyal (mindannyian nők voltak, ők mutattak fogadókészséget a megkeresésre) készítettem el az interjút, az első csoport átlagos életkora 52 év, a másodiké pedig 74.

A csoportos tevékenységet végzők számára készült kérdőívet 35 fő töltötte ki, 5 férfi és 29 nő. Az átlag életkor 34 év volt. A minta alacsony száma miatt nem tudtunk összehasonlító elemzéseket végezni a hívők válaszaival. Ennek ellenére a 35 fő között találunk olyan személyeket is, akik magukra, mint vallási csoport tagjára tekintenek és ilyen szellemiséggel töltötték ki a kérdőívet, így néhány következtetést megpróbáltunk levonni. Így a minta összetétele a következő: 9 vallási csoporthoz tartozó személy és 26 egyéb csoporthoz tartozó személy.

Az adatgyűjtés két ízben valósult meg, egyrészt 2022 márciusában. Ekkor csak a lelkipásztorok és a hívők számára készült kérdőív kitöltésére volt lehetőség. Másrészt pedig 2022 augusztusától kezdve volt lehetőség kitölteni a csoportos tevékenységet végző személyek számára készült kérdőívet. Mivel a lezárások és ezek feloldása és a kérdőívek kitöltése között több hónap eltelt, illetve azóta több jelnetős esemény is hatással volt életünkre – gondolunk itt az orosz-ukrán háborúra, az energiaválságra – így az emlékek torzulhattak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Covid-19 elvesztette aktualitását. Ez különösen igaz, a második kérdőív esetére, ezzel is magyarázzuk az alacsony mintaszámot.

Vizsgálati eszközök

Az adatokat három külön kérdőív segítségével gyűjtöttük be. A kérdőívek tematikáját saját tapasztalatom és problémalátásom, valamint témavezetőm tapasztalatai, és a Sárospataki Füzetek Coviddal kapcsolatos különszámának áttanulmányozása után állítottuk össze. Az egyik kérdőív a lelkipásztorok számára készült, a második a hívők számára, a harmadik pedig a nem vallási jellegű csoporttagok számára. A kérdőíveket a lelkipásztorok esetében e-mailen keresztül küldtük ki, minden más jellegű kérdőívet Facebook oldalakon és csoportokban osztottuk meg. A kényelmi online adatgyűjtés a pszichológiai vizsgálatokban általában limitációként jelenik meg, esetünkben azonban a céljainknak megfelelő módon leszűkítette a hívőket arra a körre, akik használnak számítógépet és rendelkeznek Facebook profillal, ugyanis az online hitgyakorlásnak a közege jellemző módon éppen a Facebook volt. Ezen kívül meginterjúvoltam édesapámat, Hadházi Tamást, aki a Debreceni Református Egyházmegye espereseként szolgál, így van rálátása a gyülekezetek életére. Interjúkat készítettem ezen kívül gyülekezeti tagokkal, egyrészt olyanokkal, akik a lezárások feloldása után azonnal visszatértek a közösségbe, másrészt olyanokkal, akik azóta még egyáltalán nem vagy csak ritkán járnak. Az adatok elemzését az SPSS 28. nevű statisztikai elemzéseket végző programmal végeztük.

A kérdőívek összeállításánál felhasználtunk standard, illetve saját szerkesztésű kérdőíveket is. Ezek tartalmát szeretném ismertetni.

Lelkipásztori kérdőív

Ebben az esetben csak saját szerkesztésű kérdéseket tettünk fel a kitöltők számára, hiszen speciális tapasztalataikra voltunk kíváncsiak. Elsőként a demográfiai adatokat mértük fel (nem, kor, település típusa). Ezután arról a gyülekezetről tettünk fel kérdéseket, amelyben a lelkipásztor szolgál (létszám, milyen alkalmakat tartanak).

Ezután a lezárások időszakára tértünk rá. Megkérdeztük, hogy hogyan reagáltak a korlátozásokra, közvetítettek-e online tartalmakat és ha igen, akkor milyeneket, illetve, hogy mely alkalmak közvetítését folytatták esetleg a feloldások után is. Érdeklődtünk arról, hogy milyen visszajelzéseket kaptak ezekkel kapcsolatban. Az online úrvacsoravétel gyakorlatával kapcsolatos véleményekre is rákérdeztünk.

Végül a feloldások utáni időszakra tértünk rá. Kérdeztünk arról, hogyan alakult azóta a közösség létszáma, illetve, hogy melyik korosztály hiányát érzékelik leginkább. Végül rákérdeztünk bizonyos tényezőkre, melyek a hívők távolmaradását magyarázhatják. Ezeket egyesével pontozniuk kellett aszerint, hogy milyen mértékben tartják őket befolyásoló erőnek. Ezek pedig: a vírusfélelem, a család nyomása, a betegséggel való rossz tapasztalatok, az elköteleződés hiánya, a gyülekezet közösségébe való gyenge integráltság, a közösségi spiritualitás iránti kisebb igény és az online hitgyakorlás kényelmessége, illetve az online tartalmakkal való elégedettség. A lelkipásztori kérdőívet a *4. sz*. melléklet tartalmazza.

Hívek számára készült kérdőív

Leary, Kelly, Cottrell, Schreindorfer – Need to belong skálája (2012)

Ez a kérdőív hivatott megismerni a kitöltők valahova tartozási szükségletét. A kitöltőnek egy ötfokú skálán kell megjelölnie, hogy milyen mértékben igazak rá a különböző állítások. Az állítások arra kérdeznek rá, hogy a személy mennyire igyekszik elkerülni a mások általi kiközösítést, megvetést és a magányt, illetve, hogy mennyire vágyik arra, hogy másokkal együtt lehessen, hogy elfogadják őt és hogy szerepeljen mások terveiben.

Pl. ‘Ha úgy érzem, hogy mások nem fogadnak el, nem hagyom, hogy ez zavarjon engem.’, ‘Nem szeretek egyedül lenni.’, ‘Nagy szükségem van arra, hogy tartoztam valahova.’

Vallásosság / Spiritualitás Index (DUREL) (2010)

Ezen ötitemes skála állításai közül négyet használtunk fel kérdőívünk különböző pontjain. Egyrészt az ’Organised religious activy’-t felmérő kérdést használtuk, ami a templomba járás gyakoriságát méri fel. Pl. ‘Milyen gyakran jár templomi alkalmakra, illetve más egyházi szervezésű eseményekre?’ Másrészt a ’Nonorganised religious activy’-t felmérő kérdést, ami a személyes elcsendesedés gyakoriságára vonatkozik. Pl. ‘Milyen gyakran tart személyes csendességet imádkozással, elmélkedéssel, Biblia olvasással?’ Illetve három intrinsic vallásossághoz köthető kérdést is felhasználtunk. Ez utóbbi állítások arra vonatkoznak, hogy mennyire hatja át az egyén életét Isten jelenléte.

Pl. ‘Érzem Isten jelenlétét az életemben.’ , ‘A hívő lelkület az életem egészét áthatja.’ , ‘Sokat teszek érte, hogy a hitbéli meggyőződésem és a mindennapi cselekedeteim, az életvezetésem harmóniában legyenek.’

Közösségi spiritualitás (Kállai, Kéri, Kovács, 2020)

Az itt szereplő állítások a vallásos/spirituális közösségek hatását vizsgálják az egyéni jóllétre, illetve a hívek közösségi spiritualitás átélésére való igényüket célozták felmérni. Kállai és munkatársai (2020) kérdései közül 5 kérdést alkalmaztunk. A kérdések felmérik, hogy az egyén mennyivel nagyobb valószínűséggel tapasztalja meg azt az érzést, hogy Isten népéhez tartozik, ha gyülekezeti közösségben lehet (pl. a közös imádság, dicsőítés alkalmával).

Pl. ‘Mennyire van Önnek szüksége a hitének megéléséhez a gyülekezet közösségének jelenlétére?’ , ‘Ha gyülekezeti közösségben vagyok, szeretem a többiek jelenléte nyomatékosítja bennem azt, hogy Isten népéhez tartozom.’ , ‘Ha gyülekezeti közösségben vagyok, a testvéri közösséget különösen megélem.’

Saját szerkesztésű kérdőív

Először is a demográfiai adatokat mértük fel (nem, kor, felekezet, település típusa, illetve, hogy településükön hány azonos felekezetű gyülekezet található, mint a sajátja).

Ezután megismertük, hogy a személy milyen gyakorisággal és milyen jellegű gyülekezeti alkalmakon vett részt a járvány megjelenése előtt. A gyülekezet irányába mutatott elköteleződést is felmértük. Megkérdeztük, mennyire fontos számukra a saját gyülekezetük és azt, hogy mennyire zavarja őket, ha nem vehetnek részt az alkalmakon. Ide tartozhat a kapcsolatok kérdésköre, ami a gyülekezetbe való integráltságra enged

betekintést. Kíváncsiak voltunk, hány személyes kapcsolatuk (név szerint ismerik egymást, szót váltanak) és hány bizalmas kapcsolatuk (magánbeszélgetéseket folytatnak) van a gyülekezeten belül. Érdeklődtünk afelől, hogy milyen szívesen vesznek részt közösségi alkalmakon és hogy hétköznapi életükben segítik-e egymást a tagok, illetve azt is, hogy a járvány alatt tartották- e a kapcsolatot.

Az online hitgyakorlás témakörét is felmértük. Megkérdeztük, hogy az egyén követett-e online tartalmakat, hogy a saját gyülekezete biztosított-e online tartalmakat és ha igen, akkor milyeneket. Az online hitgyakorlásban mutatkozó eltérésekre is rákérdeztünk, mint például, hogy csak a saját gyülekezete tartalmait követte-e, mikor és hogyan és mennyi részét nézte/ hallgatta meg ezeknek. A vitatott online úrvacsorázásra is rákérdeztünk, úgy mint: lelkészük adott-e ezzel kapcsolatos útmutatást, illetve, hogy éltek-e ezzel a szentséggel. Az otthon úrvacsorálás erősíthette ugyanis az online alkalmak kényelmességét és csökkenthette a visszatérési hajlandóságát.

Megpróbáltuk összehasonlítani az online és a jelenléti alkalmakhoz való viszonyulást is. Megkérdeztük, hogy az egyének mennyire voltak elégedettek az online lehetőségekkel, hogy mennyire hiányzott nekik a személyes jelenlét és hogy a kettőt egymáshoz viszonyítva melyiket tartják jobbnak és milyen mértékben.

A vírusfélelem és az egészségi állapot témaköreit is körbejártuk. Felmértük, hogy az egyes tagok családjai mennyire fejezték ki aggodalmukat a templomba járással (mint lehetséges megfertőződési lehetőséggel) kapcsolatban. Arról is érdeklődtünk, hogy a kitöltőknek volt-e akár közvetlen, akár közvetett tapasztalatuk a koronavírust illetőleg (itt megbetegedésre vagy halálesetre gondolunk, ami megviselhette az egyént és távoltarthatja őt a gyülekezeti alkalmak látogatásától). Arról is érdeklődtünk, hogy történt-e változás (akár romlás, akár javulás) az egyén egészségi állapotában.

Végül arról is tájékozódtunk, hogy a kitöltő milyen alkalmakon vesz részt a feloldások óta (ha egyáltalán részt vesz bármilyenen), illetve milyen gyülekezetbe jár azóta (saját vagy esetleg másik gyülekezetbe). Azt is felmértük, hogy a kitöltők milyen rendszerességgel hagyják el otthonukat, a gyülekezeti alkalmakat nem számítva. A hívek számára készült kérdőívet az *5. sz.* melléklet tartalmazza.

Csoportos tevékenységet végző személyek számára készült kérdőív

Az egyéb csoporttagok számára készült kérdőív szinte teljes egészében a hívők számára készült kérdőíven alapszik, nem tartalmaz egyéb itemeket, azonban néhányat

átalakítottunk vagy kivettünk. Így nem használtuk DUREL kérdőív itemeit, illetve a Közösségi spiritualitás kérdéseit oly módon alakítottuk át, hogy azok tartalmilag megegyezzenek az eredeti kérdésekkel, mégsem a vallásos gyülekezeti közösségre vonatkozzanak.

Pl. A 'Mennyire van Önnek szüksége a hitének megéléséhez a gyülekezet közösségének jelenlétére?' itemet kihagytuk, azonban a 'Ha gyülekezeti közösségben vagyok, szeretem a többiek jelenléte nyomatékosítja bennem azt, hogy Isten népéhez tartozom.' Átírták ilyen módon: 'Ha csoportos foglalkozások vagyok a többiek jelenléte nyomatékosítja bennem azt, hogy egy olyan közösségbe tartozom, ahol hasonlóan gondolkozunk a világról.' A 'Ha gyülekezeti közösségben vagyok, a testvéri közösséget különösen megélem.' itemet a következőképpen írtuk át: 'Ha a csoportom közösségében vagyok, a csoporttagokkal való összetartozás érzését különösen megélem.'

Ezen kívül rákérdeztünk arra, hogy mennyire fontos az egyén számára csoportja, mennyire zavarja, ha nem tud az alkalmakon résztvenni, illetve arra is, hogy milyen rendszeresen és szívesen vesz részt a hivatalos és a kötetlen szervezésű alkalmakon.

A pandémia időszakára vonatkozóan is tettünk fel kérdéseket: az online lehetőségekkel és ezek kihasználtságával kapcsolatban, illetve betegség tapasztalattal kapcsolatban is.

Végül pedig ebben az esetben is felhasználtuk a Need to belong skála itemeit is. A bármilyen csoportba járó személyek által kitölthető kérdőívet a *6. sz.* melléklet tartalmazza.

Esperesi interjú

Az interjú kérdései a lezárások időszakára vonatkoznak és az egyházmegye egészére vonatkozik, így összességében 40 gyülekezet életére kaptunk rálátást. Egyrészt rákérdeztünk a létszám alakulására. Másrészt rákérdeztünk a kapcsolattartásra mind a gyülekezeti tagok, mind a lelkészek között, illetve az itt felmerülő nehézségekre, ellenségeskedésekre. Arról is képet kaptunk, hogy a lelkészek hogyan vélekedtek az online nyújtotta lehetőségekről, illetve, hogy ezen tartalmak elkészítése mennyire terhelte meg a lelkipásztorokat. Az esperesi interjú lejegyzése a *2. sz.* mellékletben található.

Hívekkel elkészített interjú

Kérdőíves adatgyűjtésünket interjúk készítésével egészítettük ki. Összesen 2 típusú interjút állítottunk össze. Egyrészt azokat a hívőket szerettük volna elérni, akik a korlátozások feloldása után rögtön visszatértek a gyülekezet közösségébe (1. csoport), másrészt pedig olyan hívőket, akik valamilyen oknál fogva még egyáltalán nem, vagy csak szórványosan járnak a gyülekezeti alkalmakra (2. csoport). A 2 interjú alapjaiban megegyezik, kíváncsiak voltunk a demográfiai adatokra, arra, hogy milyen szerepet tölt be az egyén életében az Istennel és a gyülekezettel való kapcsolata és arra, hogy hogyan élték meg a korlátozásokat és mennyire sikerült megőrizniük pozitív hozzáállásukat. A 2. csoporttal készített interjúkban rákérdeztünk a távolmaradás okaira, hogy mennyire hiányzik neki a közössége és arra, hogy ennek ellenére mennyire érzi magát a gyülekezeti közösség szerves részének. A hívekkel készített interjúk lejegyzése a *3. sz.* mellékletbem található.

Eredmények

Lelkipásztori válaszok elemzése

A lelkipásztorok válaszait elemezve a következőket állapítottuk meg a gyülekezetek létszámának változásával kapcsolatban. A városi lelkészek egyharmada, míg a vidékiek háromnegyed része számolt be létszámcsökkenésről, ez a különbség szignifikáns (χ^2 = 9,647; p = 0,002). Csak a vidéki lelkipásztorok számolnak be nagymértékű csökkenésről (3 személy), míg nagymértékű növekedésről csak a városiak (3 személy). Annak ellenére, hogy a református egyház részéről nem készült semmilyen hivatalos felmérés, a Debreceni Egyházmegye esperesének tapasztalta szerint a jelenlegi templomlátogatottság az egyházmegyében a korábbi 70-80%-át teszi ki.

1. ábra. A vidéki és a városi gyülekezetek létszámváltozása

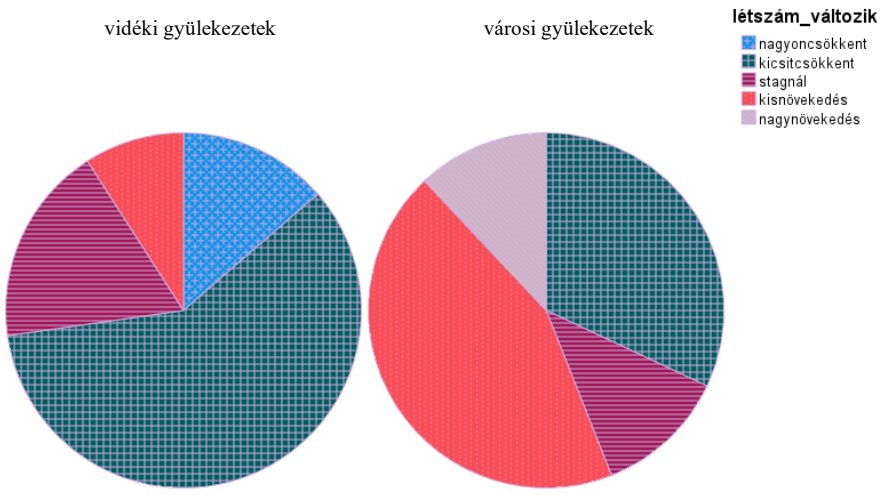

Összesen öt korosztályt soroltunk fel, közülük kellett megjelölniük azt, amelyiknek hiányát leginkább érzik gyülekezetükben (gyerekek, fiatalok, fiatal felnőttek, középkorúak, idősek). A legtöbben az idősek hiányát emelték ki (a válaszadók 43%-a) és legkevésbé a gyerekekét (a válaszadók 23%-a). A távolmaradás okaira vonatkozóan is tettünk fel kérdéseket. Kíváncsiak voltunk ők mivel magyarázzák a létszámcsökkenést.

A különböző okoknak tulajdonított jelentőség a Friedman próba szerint szignifikánsan eltért (χ^2 = 34,771; p < 0,001). A legfőbb okoknak: vírusfélelmet, az egészségi állapot megromlását és az elköteleződés hiányát tartják. Ezeknek a jelentősége között azonban nem tettek különbséget (χ^2 = 3,304; p = 0,192). A Debreceni Egyházmegye esperesével készített interjúból azonban kiderül még egy lehetséges indok, amire kutatásunk nem tért ki. Elmondása alapján ellentét alakult ki az oltottak és az oltatlanok között, így vannak olyan gyülekezeti tagok, akik mások ellenséges közeledése miatt maradnak távol.

2. ábra. A távolmaradást magyarázó tényezők erőssége a lelkipásztorok szerint

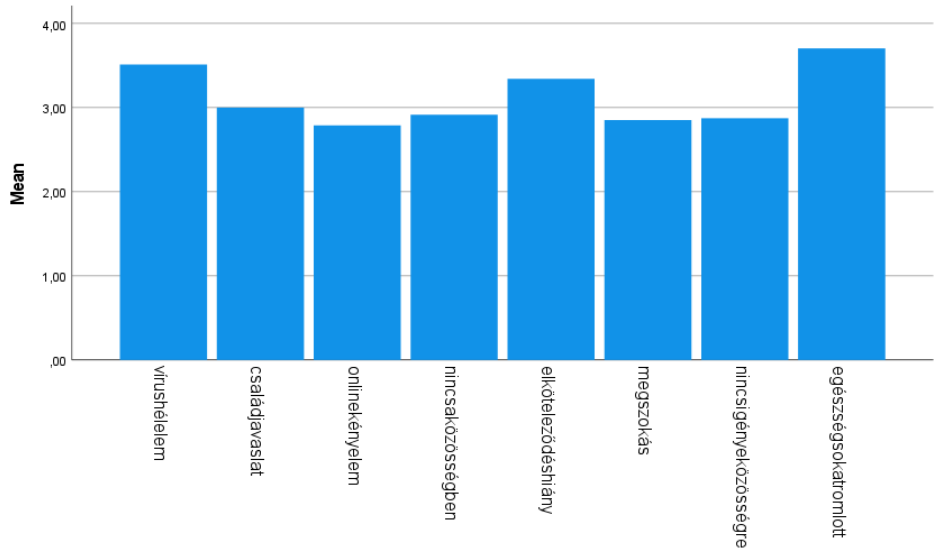

A fogyatkozást, pontosabban szólva azt, hogy a pandémia előtti időkhöz képest, most kevesebben vagy többen járnak a templomba, megvizsgáltuk annak függvényében, hogy vidéki vagy városi gyülekezetről van szó, hogy mennyi jelenléti alkalmat tartanak és hogy mennyi online alkalmat tartottak.

A változás, az online és a jelenléti alkalmak eloszlása a K-S próba eredményei szerint nem normális ($p < 0{,}001$, mindhárom esetben), ezért az összefüggéseket nemparaméteres korrelációval vizsgáltuk. Az 1. táblázatból kiolvasható, hogy a település státusza, a tartott alkalmak és online alkalmak száma közepesen vagy erősen összefüggött, és a nagyobb fogyatkozás a kisebb településeken volt, ahol kevesebb alkalmat tartanak és tartottak.

1. táblázat. A gyülekezet Covid-19-es járvány kitörése előtti állapothoz képest vett fogyatkozásának, az alkalmak számának és a településnagyságnak az összefüggései (ρ-értékek)

			létszám változása	alkalmak száma	online alkalmak	település típusa
Spearman's rho	létszám változása (1 = nagyon csökkent; 5 = nagyon nőtt)	Correlation Coefficient	1,000	,329*	,240	,508**
		Sig. (2-tailed)	.	,024	,104	<,001
		N	47	47	47	47

alkalmak száma	Correlation Coefficient	,329*	1,000	,567**	,698**
	Sig. (2-tailed)	,024	.	<,001	<,001
	N	47	47	47	47
online alkalmak	Correlation Coefficient	,240	,567**	1,000	,452**
	Sig. (2-tailed)	,104	<,001	.	,001
	N	47	47	47	47
település típusa (0 = kisebb település; 1 = nagyobb település)	Correlation Coefficient	,508**	,698**	,452**	1,000
	Sig. (2-tailed)	<,001	<,001	,001	.
	N	47	47	47	47

A lineáris regresszióanalízis ’enter’ módszerrel való elvégzése után azt mondhatjuk, hogy az alkalmak száma, legyen szó akár jelenléti, akár online tartalomról, nem rendelkezik önálló hatással, ezek a változók együtt mozognak a település státuszával, ami gyakorlatilag eldönti a fogyatkozást. Vagyis, vidéken nagyobb a létszámcsökkenés, egyúttal az alkalom is kevesebb.

2. táblázat. A fogyatkozás vizsgálata a település típusának, illetve a jelenléti és online tartott alkalmak számának függvényében

A modell tulajdonsága:	Változók	β	p
R^2 = 0,270	alkalmak	-0,108	0,587
F = 5,338	online alkalmak	0,076	0,643
p = 0,003	vidék / város	0,553	0,004

Hívők válaszainak elemzése

A jelen aktivitás összefüggése a vizsgált lehetséges prediktorokkal

A hívőktől jött válaszok alapján megvizsgáltuk, hogy mindazok a hatások, melyekre a lelkészeknél is rákérdeztünk, hogyan befolyásolják az ő templomba járásukat a jelenben.

A jelenben való vallásgyakorlás és a távolmaradást potenciálisan indokló változók egyike sem volt normális eloszlású a K-S próba szerint ($p < 0,02$, ez bármelyik változóra igaz). Az ’enter’ módszerrel elvégzett regresszióanalízis szerint a legnagyobb hatóerővel

az elköteleződés, (vagyis az, hogy mit mond, mennyire fontos számára a gyülekezete) majd a vírusfélelem rendelkezik. Meghatározó még a kapcsolódási szükséglet, és az is, hogy a személy mennyire volt elégedett az online alkalmak nyújtotta kényelmességgel.

3. táblázat. A jelenben való templomba járást befolyásoló tényezők

A modell tulajdonsága:	*Változók*	*β*	*p*
$R^2 = 0{,}350$	vírusfélelem	-0,234	<0,001
$F = 15{,}227$	család féltése	-0,023	0,732
$p < 0{,}001$	online kényelem	-0,118	0,037
	kapcsolatok	-0,036	0,505
	fontos a gyülekezet (elköteleződés)	0,486	<0,001
	intrinsic hívő	0,094	0,127
	kapcsolatigény	0,137	0,015
	egészségromlás	0,083	0,145

Mivel ezek az együtthatók sokváltozós elemzésből jönnek, a lelkészeket pedig az egyes tényezők hatásáról külön-külön kérdeztük, megvizsgáltuk azt is Spearman rangkorrelációval, hogy az egyes változók egyenként milyen kapcsolatban vannak azzal, hogy a jelenben mennyit jár az egyén templomba. A 2. ábrán bemutatott értékek (rho értékek) az összefüggés irányát és fokát jelenítik meg. Az összefüggések mindegyike, kivéve az online nyújtotta kényelem kedvelésével való összefüggést, szignifikánsnak bizonyult ($p < 0{,}05$).

3. ábra. A templomba járással összefüggésben álló változók vizsgálata

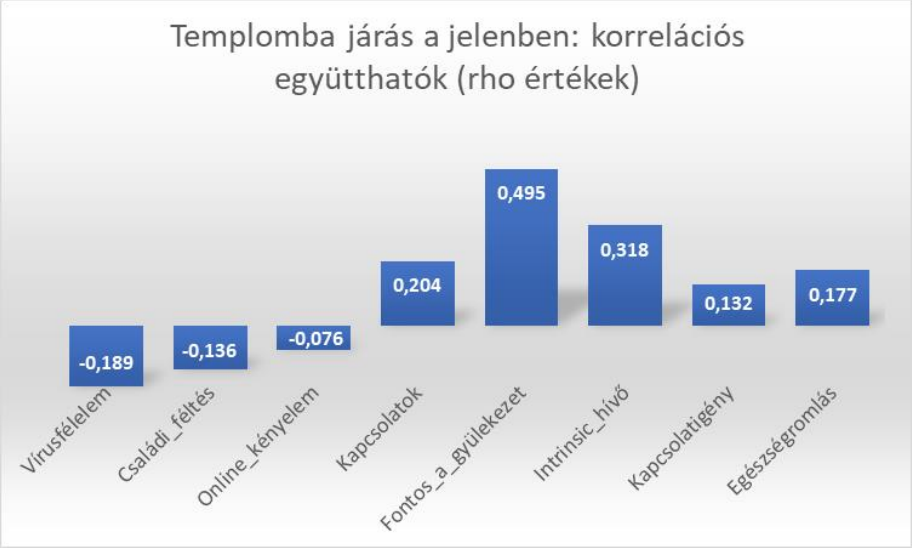

Az, hogy mennyire fontos számára a gyülekezet, tehát az elköteleződés, döntő jelentőségű.

Összevetve a hívők és a lelkészek válaszait (2. és 3. ábra), azt láthatjuk, hogy a lelkipásztorok jól látják az elköteleződés fontosságát, de a valós szerepénél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a vírusfélelemnek és az egészségromlásnak.

Az elköteleződés és a közösségi spiritualitás kapcsolata

Mindezek után közelebbről is megvizsgáltuk az elköteleződést, mint legerősebb hatótényezőt: mivel állhat korrelációs viszonyban, milyen modell írhatja le?

A 4. számú ábráról, mely ebben az esetben is rho értékeket jelenít meg (mindegyik összefüggésre áll, hogy $p < 0{,}01$), leolvasható, hogy a közösség elsősorban a közösségben megtapasztalt spiritualitás miatt fontos, másodsorban pedig a közösséget alkotó személyekkel folytatott hétköznapi interakciók miatt. A közösségi spiritualitással való összefüggés alapján az sem lephet meg bennünket, hogy a gyülekezet fontossága az intrinsic vallásossággal és a személyes elcsendesedés tartásával is korrelál.

4. ábra. Az elköteleződéssel összefüggésben álló változók

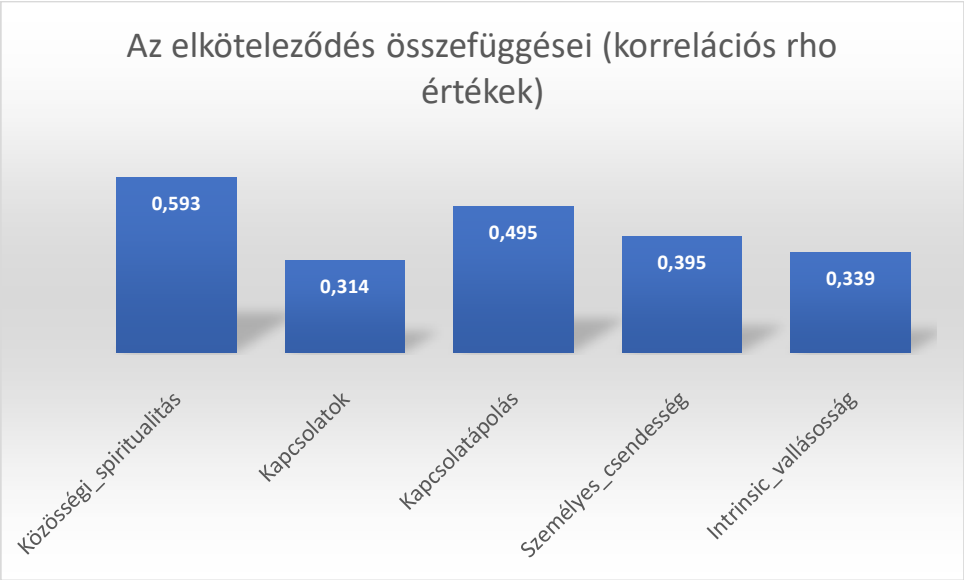

Többváltozós elemzéssel is megkíséreltük leírni, mitől fontos a gyülekezeti közösség az egyénnek. Az elemzés eredménye kiolvasható a 3. táblázatból, mely aláhúzza, hogy a gyülekezeti közösséghez való elköteleződés túlmutat a hétköznapi csoportok csoportkohézióján, ugyanis elsőrendű meghatározó a közösségi spiritualitás, noha valamennyit hozzátesz a gyülekezeti tagokhoz való hétköznapi kapcsolódás is. A spiritualitás jelentőségét az is kiemeli, hogy a gyülekezethez való ragaszkodás még a személyes csendességtartással is összefügg.

4. táblázat. Az elköteleződést meghatározó változók vizsgálata

A modell tulajdonsága:	*Változók*	*β*	*p*
R^2 = 0,577	közösségi_spiritualitás	0,553	<0,001
F = 62,558	kapcsolatok	0,062	0,159
p < 0,001	hétköznapi kapcsolatok	0,147	0,011
	személyes csendesség	0,133	0,011
	intrinsic hívő	0,057	0,292

Elköteleződés és online hitgyakorlás

Vizsgálatunknak az is fontos kérdése volt, hogy mi lehetett a szerepe az online hitgyakorlással kapcsolatos lehetőségeknek az elkötelezett tagok megtartásában? Vajon az ő online hitgyakorlásuk eltért-e azokétól, akik kevésbé elkötelezettek?

Az adatok elemzése előtt kizártuk azokat a személyeket, akik a járvány ideje alatt nem tartották magukat gyülekezeti tagnak. Az így maradt 227 válaszadó közül összesen 9 mondta azt, hogy saját gyülekezete semmilyen online lehetőséget nem biztosított. Az ő gyülekezeti elkötelezettségük a Mann-Whitney próba alapján tendencia szinten alacsonyabb ($Z = -1{,}923$; $p = 0{,}055$).

Az elkötelezett gyülekezeti tagokra (a „Mennyire fontos Önnek a gyülekezete?” kérdésre adott válaszok fokozatait csoportokként megkülönböztetve), a Kruskal-Wallis próba alapján inkább volt jellemző, hogy azonnal megtekintették a tartalmat, amint elérhetővé vált, és nem késlekedtek vele ($H = 26{,}944$; $p < 0{,}001$), és végignézték azt ($H = 58{,}420$; $p < 0{,}001$). Emellett kevésbé volt rájuk jellemző, hogy csak más tartalommal törődtek, a saját gyülekezetükével pedig nem ($H = 7{,}817$; $p = 0{,}020$). Azzal együtt, hogy szinte azonnal megnézték, és végignézték, inkább mondják azt, hogy a jelenléti alkalmak sokkal jobbak, mint az online alkalmak ($\chi^2 = 66{,}779$; $p < 0{,}001$).

Vagyis: Az elkötelezett gyülekezeti tag nagyon igényli az online alkalmat, él is vele, de nem cserélné le a jelenléti alkalmat, mert azt jobbnak tartja. Éppen miattuk volt feltétlenül szükség az online lehetőségre.

Vitatatott kérdés volt az online úrvacsora kérdése. Vizsgálatunkból az derül ki, hogy valamivel kevesebben voltak azok, akik éltek a lehetőséggel, mint azok, akik nem, és az online úrvacsorát vevők között domináltak a teljesen elkötelezett gyülekezeti tagok. A 90 otthon úrvacsoráló gyülekezeti tag közül 67-en voltak elkötelezettek, akik vissza is tértek a jelenléti alkalmakra, így az otthoni úrvacsorálás kényelme nem gyengítette a visszatérési szándékot, amennyiben ez erős volt.

Az elköteleződés azzal erősen összefügg, hogy mennyire hiányzott a jelenléti istentisztelet ($rho = 0{,}461$). E két előző állítás alapján nem tekinthetünk az online úrvacsorára úgy, mint amely veszélyesen tompítaná a gyülekezet utáni sóvárgást.

Vidék-város különbségek a hitgyakorlásban

A Mann-Whitney próba segítségével megvizsgáltuk, hogy vajon a vidék-város szakadás meglátszik-e a hívők válaszaiban a vallásgyakorlás szempontjából releváns változók tekintetében. Az az egy különbség mutatkozott, hogy vidéken több hétköznapi kapcsolatot ápolnak egymással a gyülekezeti tagok, de ez magától értetődő, a település nagyságából következik. Az esperesi interjúból is kiderül, hogy édesapám tapasztalata szerint, a vidéki gyülekezeti tagok a lezárások ideje alatt is tartották a kapcsolatot egymással, hiszen akár évtizedek óta ismerik egymást és sok közös élmény fűzi őket össze.

5. táblázat. A vallásgyakorlást leíró tényezők vizsgálata a település típusának függvényében

Változók	*Z*	*p*
Közösségi spiritualitás	-1,359	,174
Templomi alkalmak látogatásának gyakorisága	-,560	,576
Fontos a gyülekezet	-1,640	,101
Hány taggal vált szót a gyülekezetből	-,282	,778
Hétköznapi kapcsolattartás a gyülekezet tagjaival	-2,095	,036
Személyes csendességtartás gyakorisága	-,376	,707
Intrinsic hívő (Érzi Isten jelenlétét az életében)	-1,216	,224

Az online hitgyakorlás hatásai

Az elköteleződés és az online tartalmakhoz való viszonyulás (mint például: erre szánta-e teljes figyelmét és idejét, csak saját gyülekezete tartalmait nézte-e) összefüggenek. Az a kérdés, hogy ezeknek a változóknak (online-hoz való viszonyulás) van-e önálló hatásuk a templomba járásra nézve az elköteleződésen túl vagy sem. Az ’enter’ módszer alapján azt láthatjuk, hogy az, hogy ’mikor nézte meg’ az egyén a tartalmat és az, hogy ’hogyan vett részt az alkalmon’, befolyásoló tényezők az elköteleződésen túl is.

Mechanizmus szinten ennek az lehet az alapja, hogy ha az egyébként elkötelezett egyén valami miatt halogatja a megnézést és mást is csinál közben, az azt jelenti számára, hogy ’lehet ezt így is csinálni’, és ez negatív hatással lehet a templomi alkalmak vonzerejére. (Jelentése: nem olyan fontos az egész.) Bem (1967) önészlelési elmélete éppen ezt magyarázza: saját viselkedésünk is hatással lehet attitűdünkre (jelen esetben az online-gyakorlat hatással lehet az elköteleződésre). Tehát ezeknek az online-

gyakorlatoknak egy része szorosan összefügg az elköteleződéssel, más része viszont felületes önálló hatás.

6. táblázat. A templomba járás bejóslása az online hitgyakorlás és az elköteleződés függvényében

A modell tulajdonsága:	*Változók*	*β*	*p*
R^2 = 0,290	csak sajátot néz (f)	,152	,017
F = 9,421	végignézte (f)	-,036	,605
p < 0,001	hogyan vett részt (f; 1 = teljes figyelemmel; 2 = mást is csináltam közben)	-,137	,044
	jó hogy kényelmes	-,069	,316
	mikor nézte (f; 1 = azonnal; 2 = később)	-,127	,040
	kielégítő volt	-,202	,004
	fontos a gyülekezet	,288	<,001
	közösségi spiritualitás	-,017	,830
	intrinsic hívő	,157	,019

A táblázatba foglalt változók melletti (f) jelzés arra utal, hogy a változó kis értéke tükrözi a pozitív attitűdöket.

Interjús tapasztalatok

A minta alacsony száma miatt nem vonhatunk le jelentős következtetéseket, azonban néhány eltérés megmutatkozott a két csoport válaszaiban. Egyrészt a gyülekezet életükben betöltött szerepéről beszélve, az első csoport tagjai közül négyen is a ’meghatározó’ jelzőt használták, míg a második csoport megosztottan a ’fontos’ és a ’meghatározó’ jelzőket. Az Istenkapcsolatra térve azonban mindannyian egy jelentős kapcsolatról, kapaszkodóról, gondviselőről számoltak be, ami intrinzik vallásosságra enged következtetni. Azok, akik csak később vagy azóta sem tértek vissza a közösségbe, arról számoltak be, hogy a pandémia intenzív időszakát nem élték meg különösebben megterhelő periódusnak, míg, akik rögtön visszatértek, azok nagyon. A második csoport hitmegélésének változásaira is rákérdeztem. Egyikük sem számolt be változásról, ugyanúgy követik az online alkalmakat (olyan nagyobb gyülekezetek platformjain, akik ezt lehetővé teszik), illetve tartanak személyes csendességet. Annak ellenére, hogy a tagok hiányoznak nekik, főként egészségi állapotukat nevezik meg a templomból való elmaradásuk okának (pl. fázósság, óvatosság két évvel ezelőtti lábtörés miatt, rosszabb

időjárás). Ettől eltekintve változatlanul a gyülekezet tagjaiként tekintenek magukra, bár többen megemlítették, hogy a hétköznapi beszélgetésekbe korábban se tudtak bekapcsolódni.

Mindezek alapján megerősödtünk abban, hogy a szorosabban kötődők visszatérnek, és abban is, hogy az online elérhető tartalmak konzerválják az állapotot. A nem visszatérők ezt nem élik meg nagy problémának és sok esetben racionalizálással próbálnak indokot találni távolmaradásukra.

A nem vallásos csoportok összeshasonlítása az elköteleződés és a közösségi spiritualitás szempontjából

Akár vallásos, akár nem vallásos csoportokról volt szó, szerény adatmennyiségünk alapján kijelenthetjük, hogy többen számolnak be aktivitáscsökkenésről, mint amennyien növekedésről, pedig a kitöltők erősen elkötelezettek lehettek csoportjaik iránt. Az elkötelezettségükre onnan következtethetünk, hogy ők voltak azok a kevesek, akik ennyi idővel a megszorítások, jó félévvel az első kérdőív felvétele után, a kérdőívünket kitöltötték.

Mivel a megbízhatóság kiszámítása után, a Cronbach alpha szerint azt találtuk, hogy az átalakított közösségi spiritualitást kifejező itemek (0,904), a közösségi kapcsolatokat kifejező itemek (0,832), illetve a gyülekezet fontosságát kifejező itemek (0,730) konzisztenciát mutatnak, ezért skálaként használhatóak, így a továbbiakban átlagukkal számoltunk tovább.

A továbbiakban elvégeztünk néhány összehasonlító elemzést a kérdőívet kitöltött 9 vallásos csoporthoz tartozó személy és a 26 nem vallási csoporthoz tartozó személy között.A hétköznapi kapcsolatokat tekintve a Mann-Whitney próba alapján azt találtuk, hogy nincs szignifikáns különbség attól függően, hogy milyen jellegű csoportról van szó (Z = -1,251; p = 0,225). Spiritualitás tekintetében azonban a különbség látványos, ahogyan azt a 4. ábra is szemlélteti.

5. ábra. A vallási (1) és nem vallási (0) csoportok közti különbség hétköznapi közösségiesség és közösségi spiritualitás tekintetében

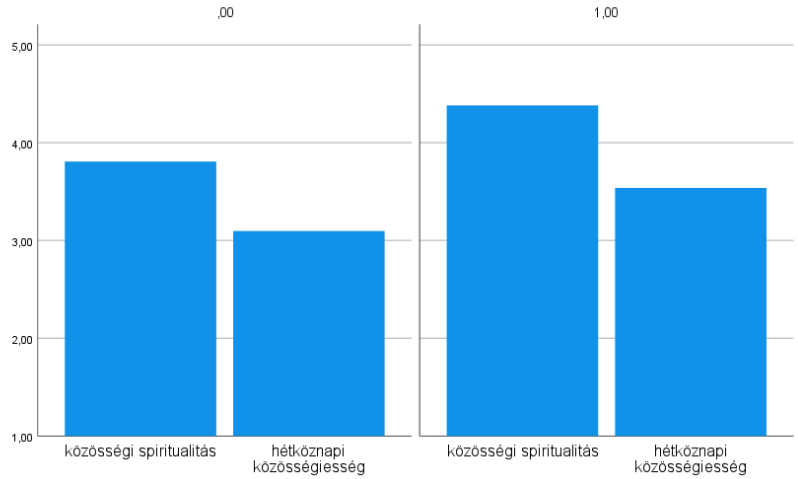

Különösen 3 item tekintetében beszélhetünk szignifikáns különbségről, ahogyan azt az 5. ábra is szemlélteti. Ezek a következőek: ’Megindító együtt lenni (spirit4)’ (Z = -2,428; p = 0,018), ’Mély gondolatokat osztunk meg egymással (spirit5)’ (Z = -2,469; p = 0,023), ’Filozófiai jellegű beszélgetéseket folytatunk egymással (spirit6)’ (Z = -2,173; p = 0,042). Így azt mondhatjuk, hogy az egymással megélt kapcsolatoknak nem az ereje, hanem a tartalma különbözik a vallási és nem vallási csoportoknál.

6. ábra. A közösségi spiritualitás vonatkozásai a vallási (1) és nem vallási (0) csoportoknál

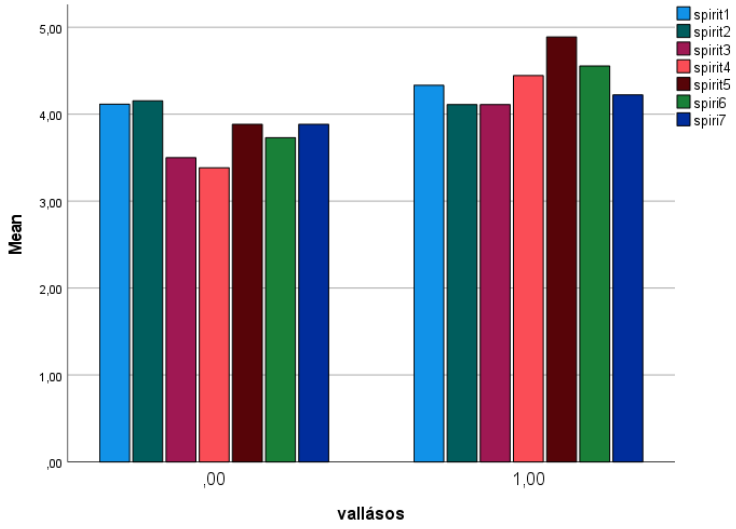

Megbeszélés

Kutatásomban azt vizsgáltam, milyen tényezők befolyásolják az online térből a jelenléti hitgyakorlásra való visszatérést és ezzel összefüggésben a létszámcsökkenést a gyülekezetekben. Összevetettük a lelkipásztori válaszokból kimutatható, általuk észlelt hatásokat a hívők válaszaiban mutatkozó tendenciákkal. A lelkészek több hasonló súlyú tényezőt is feltételeztek a távolmaradás mögött, így a vírusfélelmet, az egészségromlást és az elköteleződés hiányát. A hívők válaszaiban azonban az utóbbi tényező bizonyult a legmeghatározóbbnak. Kutatási tervünk összeállításakor nem számoltunk azzal a tényezővel, hogy egyesek akár azért maradnak távol, mivel más gyülekezeti tagok rossz szemmel néznek rájuk nézeteik különbözősége miatt (gondolunk itt a védőoltás kérdésére). Így ez a kérdés nyitva marad további kutatások előtt.

Az elköteleződés témakörét, vagyis azt a tényezőt, hogy az egyén számára mennyire fontos a saját gyülekezete, több oldalról is körbejártuk. Egyrészt azt mondhatjuk, hogy az elköteleződés mértéke két változóval áll szoros kapcsolatban: a közösségben megélt spiritualitással, illetve a gyülekezeti tagok között fennálló hétköznapi kapcsolatok milyenségével. Ezzel kutatásunk alátámasztja Krause és Hayward (2015) modelljét, miszerint a közösen átélt rituálék és az ezáltal együtt megtapasztalt intenzív spirituális érzelmek erősítik a csoportkohéziót, s így az elköteleződést. Arra vonatkozóan, hogy minőségileg mennyiben térnek el a spirituális csoportok más csoportoktól, csak becslő megállapításokat tudtunk tenni, mivel a nem vallási csoportok tagjaitól kevés adat gyűlt össze. Mindazonáltal limitált adataink azt mutatták, hogy a nem vallási csoportokban megélt transzcendens/spirituális/közösségi érzelmek kevésbé intenzívek, mint a vallási csoportokban megéltek.

Emellett megvizsgáltuk az elkötelezett és a kevésbé elkötelezett tagok közötti különbségeket az online tartalmakkal kapcsolatos hozzáállásban. Azok, akik elkötelezettek (tehát a ’fontos a gyülekezet’ kérdésre magas pontszámot adó tagok) úgy kezelték az online közvetítéseket, mint a jelenléti alkalmakat. Tehát erre szánták idejüket és figyelmüket, abban az időpontban nézték meg a közvetítéseket, amikor azok elérhetővé váltak és főleg saját gyülekezetük tartalmait követték. Így tehát azt mondhatjuk, hogy az ő érdekükben rendkívül fontos volt, hogy az online térben is működtek a már megszokott alkalmak.

Ennek ellenére az online tér kockázattal is járhatott. Mivel az egyén felett nem tudott működni a gyülekezeti közösség normabetartást ellenőrző funkciója, az egyén akár később is megtekinthette a tartalmat, megoszthatta figyelmét a gyülekezeti tartalom és saját elfoglaltsága között, megszakíthatta és lerövidíthette a megtekintéseket, beletekinthetett mások tartalmaiba is. Az önészlelés elmélete alapján (Bem, 1967) mindez azt a hatást kelthette számára, hogy a gyülekezeti alkalmakon való részvétel nem is olyan fontos, hiszen számtalanszor megtörténhetett, hogy mindaz, aminek addig rendszeres helye és ideje volt, egyszerűen elmaradt, és látszólag minden drámai következmény nélkül. Az online alkalmak kényelmének kedvelése elemzésünk szerint nem elhanyagolható visszahúzó tényezője volt a visszatérésnek.

A kockázatok ellenére azonban megállapítottuk, hogy az elkötelezettek, noha teljes odaszánással vettek részt az online alkalmakon, a jelenléti alkalmak nagyon is hiányoztak nekik ,és nem is cserélnék le azokat online-ra. Az interjúk alapján azt látjuk, hogy azok a gyülekezeti tagok, akik még nem tértek vissza a gyülekezet alkalmaira, változatlanul a közösség tagjának tartják magukat, annak ellenére, hogy személyesen nincsenek jelen. Így igazolást nyer az a gondolat, miszerint az online tér is felidézhette, pótolhatta a társak és a különböző szimbólumok hiányát, nem szakította meg társas identitásunkat.

Az esperesi interjúból is kiderül, hogy sok lelkész élt az ilyesfajta online lehetőségekkel, azonban megszüntették ezek közvetítését, amint eltörölték a korlátozásokat. Ez azért volt fontos, hogy a gyülekezeti tagok lehetőleg minél hamarabb térjenek vissza a templomokba, a gyülekezeti közösségbe. Emellett azonban sokan folytatták a hétközi igei gondolatok rendszeres közzétételét a közösségi oldalakon. Egyrészt azért, hogy a hívek a hétköznapok terhei közepette is lelki táplálékhoz juthassanak. Másrészt azért, hogy az ilyen rövidebb tartalmak által elérhessenek és megszólíthassanak olyanokat, akik még nem csatlakoztak a gyülekezethez.

A lelkészek félelmeire reagálva azt találtuk, hogy nem mutatkozott meg az „elvándorlás” jelensége, hiszen annak ellenére, hogy valaki más gyülekezet online tartalmait is nézte, jellemzően nem hagyta el saját gyülekezetét, oda tért vissza.

Válaszolva a lelkipásztorok azon reménységére, hogy a pandémia, ahogyan az vészterhes időkben szokott lenni, Isten felé fordítja majd az embereket, jelen pillanatban nem tudunk válaszolni. Ez a trend talán hosszútávú felmérések alapján lesz kijelenthető, egyelőre azonban csak visszaesésekről számolhatunk be, ami – habár eltérő mértékben, de – mind a városi, mind a vidéki gyülekezeteket is érinti. Összehasonlítva a

gyülekezeteket, elmondhatjuk, hogy a vidéki közösségeket jobban érintette a létszámcsökkenés, azonban az ide tartozó tagok több személyes kapcsolatot ápolnak egymással, ami érthető is a település méretéből adódóan. Az ellenőrző utóvizsgálat alapján is megmutatkozott, hogy még az igazán elkötelezett tagok között is eredményezett valamiféle lankadást a járványhelyzet.

Összehasonlítva azokat a hívőket, akik rögtön visszatértek, és azokat, akik csak később, vagy azóta sem, a kérdőíves eredményünkön túl, ami egyértelműen az elköteleződés különbségére (és a mögötte álló közösségi spiritualitásra) irányította a figyelmünket, az interjús önbeszámolók alapján kitűnik, hogy a vissza nem térők könnyebben élték meg a lezárások időszakát. Elmondásuk alapján nem érzékelnek változást sem a személyes hitmegélésükben, sem pedig a csoporthoz tartozás megélésében, és számukra, ahogy azt mondták, az online jelenlét pótolja a személyes jelenlét hiányát. Albaugh (2003) interjús eredményeihez hasonlóan, megjelent az a tapasztalat, hogy a betegség idején, illetve a hívők egész életére nézve, Isten jelenléte biztonságot és vigasztalást adott. Azt, hogy ez a narratíva a részükről inkább egy önigazolás, amivel fedezik elégtelen csoporthoz tartozásukat és a kényelmi hitgyakorlás miatt való lelkiismeret-furdalásukat, vagy szívből így gondolják, nem a mi tisztünk eldönteni.

Limitációk

Érdemes lenne a mintát kiszélesíteni a katolikusokra is, akiket a vírustól való félelem ugyanúgy érinthette a távolmaradásban, de akik számára nem állt rendelkezésre helyettesítő online gyülekezeti alkalom (mivel az ő hitgyakorlásukra – gyónás, minden alkalommal áldozás, stb. – az online tér sokkal kevésbé alkalmas): vajon az ő visszatérésük hogyan alakult?

Másrészt, az esperesi interjúban megfogalmazódott további lehetséges okot, a kiközösítést is érdemes lenne vizsgálni. Erre azért nem kerülhetett sor, mert az adatgyűjtési stratégiánk ebben a tekintetben nem mintaszerűen volt felépítve, vagyis nem az interjúval kezdtük, hanem azzal zártuk.

A hívek számára készített kérdőívcsomag szerkesztése során nem alkalmaztunk olyan skálákat, melyek a hívők mentális egészségét célozta volna felmérni. Gondolunk itt az élettel való elégedettségre, nyugalom megélésére Isten jelenlétének betudhatóan.

Egyszerűen kiindulási alapnak tekintettük, hogy a gyülekezetben való hitgyakorlás jót tesz az embernek ahhoz képest, ha nem jár gyülekezetbe.

Végül, további vizsgálódások kiindulópontja lehet az, ha az utóvizsgálatot nagyobb mintaszámmal is elvégeznénk, ám mivel maga a lezárások időszaka időbeli távolsága egyre csak nő, az emlékek megfakultak, torzulhattak.

Irodalomjegyzék

A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Elnökségének körlevele: https://hirmondo.szabadszallas.hu/a-magyar-reformatus-egyhaz-zsinat-felhivasa/

Angelini Pharma (2020). Covid-19 and mental health: the results of our multi-country survey. Aptitude Magazine, 2020, 20. November. https://media.umbraco.io/ang-pharma/8d89543396125e2/magazine_angelini_go_digital_eng_no-qr_.pdf

Bem, D. J. (1967). Self-perception: An alternative interpretation of cognitive dissonance phenomena. *Psychological Review*, *74*(3), 183 – 200.

Claypool, H. M., Mackie, M. D., & Smith, E. R. (2016). *Szociálpszichológia*. ELTE Eötvös Kiadó., 277 – 328.

Collins, R. (1993). Emotional energy as the common denominator of rational action. *Rationality and Society*, *5*(2), 203 – 230.

Csákó B. (2021). Mentális egészség – Képviselői Információs Szolgálat, 2021/5. Infotabló.https://www.parlament.hu/documents/10181/39233533/Infotablo_2021_5_mentalis+egeszseg.pdf/ccae69ba-1044-d770-7110-c3593ff93810?t=1615535905486

Dániel, Z. A., Barna, K. M., & Molnár, T. (2021). Koronavírus-járvány a V4-országokban*–társadalmi, gazdasági hatások, regionális összefüggések, kormányzati beavatkozások. *Területi Statisztika*, *61*(5), 555 – 576.

Dunlop, S. (2017). Is "being there" enough? Explorations of incarnational missiology with chaplains. *Practical Theology*, *10*(2), 174 – 186.

Enghy Sándor felelős kiadó (2020). *Sárospataki Füzetek*, 24 (1). Sárospataki Református Teológiai Akadémia

Éva, A. (2010). A történetmondás kulturális szerepéről–„… mesélj arról, mi a szép, mi a baj". *Tudományos Közlemények*, *24*, 55 – 65.

Fonyó, I. (2021). A COVID-19-világjárvány hatása a mentális egészségre. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, *68*(5), 320 – 322.

Gács, B., Kovács, P., Birkás, B., & Füzesi, Z. (2021). A bizalom és az empatikus kommunikáció szerepe és eszközei az egészségügyben a COVID–19-járvány idején. *Orvosi Hetilap*, *162*(23), 897 – 904.

ifj. Csomós József (2020). Az igaz egyház igaz igehirdetői. *Sárospataki Füzetek,* 24(1), 96 – 103.

Kállai, I., Kéri, Sz., Kovács, J. (2020). Vallásos/spirituális közösségek hatásának vizsgálata az egyéni jóllétre. Az előadás elhangzott a *Magyar Pszichiátriai társaság XXIII. Vándorgyűlésén*.

Krause, N., Hayward, R. D. (2015). Awe of God, congregational embeddedness, and religious meaning in life. *Review of Religious Research, 57*(2), 219 – 238.

Koenig, H. G., & Büssing, A. (2010). The Duke University Religion Index (DUREL): a five-item measure for use in epidemological studies. *Religions*, *1*(1), 78 – 85.

Leary, M. R., Kelly, K. M., Cottrell, C. A. & Schreindorfer, L. S. (2012). *Individual differences in the need to belong*. Unpublished manuscript, Duke University.

Lim, C., Putnam, R. D. (2010). Religion, social networks, and life satisfaction. *American Sociological Review*, *75*(6), 914 – 933.

Máté-Tóth A., Nagy G. D. (2013). A 2011-es népszámlálás vallási adatairól. *Egyház és Társadalom*. 2013. 04. 04

Molnárné Kovács J. (2021). A közösségek társas kötelékeinek eróziója a távolságtartásban. *Alkalmazott Pszichológia*, *21*(3), 99 – 114.

Nagy, B. M. (2009). A spiritualitás szerepe a krónikus betegségekkel való megküzdésben= The part of spirituality in the coping with chronic illnesses. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, *10*(1), 21 – 46.

Pauwlik, O. Zs. (2008). *Szubjektív értékkategóriák és vallásosság/spiritualitás, mint a mentális egészség meghatározó faktorai főiskolai hallgatóknál*. Bölcsészdoktori értekezés. Debreceni Egyetem, BTK.

Pikó, B., Kovács, E. (2009). Vallásosság mint védőfaktor? Serdülők pszichikai egészségének szociális epidemiológiai vizsgálata - Is religiosity a protective factor? Social epidemiological study of adolescent psychological health. *Orvosi Hetilap*, *150*(41), 1903 – 1908.

Püski D. (2020). Online istentiszteletből valóságos gyülekezetbe?, *Sárospataki Füzetek,* 24(1), 192 – 198.

Siba B., Szabóné L. L., Lányi G. (2021). *Lelki éhség – Protestáns spiritualitás a 21. században.* Kálvin Kiadó.

Smith, J. M. (2017). Can the secular be the object of belief and belonging? The Sunday assembly. *Qualitative Sociology*, *40*(1), 83 – 109.

Tajfel, H. E. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press.

Welker, M. (2013). Was geht vor beim Abendmahl? (Mi történik az úrvacsorában?) *Hatvani István Teológiai Kutatóközpont*, 19 – 24.